

ТЕМА 2. ФОРМА ДЕРЖАВИ

Засвоєння теоретичних положень теми дозволить дати відповідь на такі питання: як формується влада у державах, якими органами вона представлена та який порядок їх утворення, термін повноважень, як вони взаємодіють між собою та населенням, на яких принципах і як територіально побудована державна влада, якими методами вона здійснюється.

2.1 Поняття та елементи форми держави

З метою встановлення існуючого в державі порядку організації та здійснення державної влади, аналізують формально закріплені норми права певної держави або декількох держав, а також фактично діючий у державі порядок організації та здійснення державної влади.

Узагальнення отриманих знань, дозволяє вченим здійснити наукову класифікацію держав світу щодо порядку побудови владних відносин у державі.

Отож, поняття форми держави є штучним результатом наукового узагальнення (класифікації) певних держав світу за порядком організації та здійснення державної влади (наприклад, Франції, Китаю та інших держав).

За відповідним критерієм, **складовими елементами форми держави традиційно називають:** форму державного правління (найстаріший елемент: вченими він став виокремлюватися ще в Стародавній Греції); форму державного устрою (активно вивчається починаючи з XVII – XVIII ст.); форму державно-правового режиму (наукою став виділятися лише на початку XX ст.)¹.

При цьому за останнім елементом (державно-правовим режимом), визнають домінуючу роль, оскільки зміни в державному режимі тягнуть за собою зміни як форми правління, так і форми державного устрою.

Форма державного правління характеризує формальний (нормативно закріплений) та одночасно фактично діючий порядок організації та здійснення державної влади щодо: а) формування посади глави держави та інших вищих органів державної влади; б) побудови структури та взаємодії вищих органів державної влади між собою та народом. За відповідними параметрами виокремлюють дві основні *форми державного правління* – *монархію та республіку*.

Форма територіального устрою держави вказує на порядок організації державної влади з точки зору: нормативно закріпленого та фактично діючого порядку взаємовідносин на території держави центральної, регіональної та місцевої влад; способів (порядку) розподілу території держави на складові частини (адміністративно-територіальні одиниці в унітарній державі або політичні утворення у федерації); особливостей правового статусу складових території держави. За відповідними параметрами, переважно, виокремлюють

¹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скакун. – Вид. 4-те, допов. і перероб. – К. : Правова єдність : Алерта, 2014. – 524 с.

дві основні форми територіального устрою – просту (унітарну) та складну (федеративну).

Форма державно-правового режиму вказує на те, які застосовуються прийоми, способи та методи реалізації державної влади, що забезпечують здійснення функцій держави та загалом проведення певної державної політики. За відповідними параметрами виокремлюють дві основні форми державно-правового режиму – демократичний та антидемократичний.

Загалом, **форма держави** – це порядок організації та здійснення державної влади в певній державі світу або типі держав.

Усі елементи форми держави (форма державного правління, устрою та режиму) мають правову основу – вони фіксуються в Конституції та інших формах (джерелах) права. Однак слід мати на увазі, що зміст відповідних правових документів не завжди відповідає дійсному характеру правових відносин у суспільстві та державі. Тому необхідно розрізняти *формальну (правову) форму* держави та *фактично існуючу форму* в державі.

Сукупність двох елементів: форми державного правління та форми державного устрою відповідають за функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, а саме за способи розподілення та співвідношення державно-владних повноважень, між її ланками. При цьому форма правління відображає порядок формування та взаємодії органів одного рівня – загальнодержавного, тобто між главою держави, парламентом та урядом. Це так звана *«горизонтальна» організація влади*. У свою чергу форма державного устрою відображає співвідношення державно-владних повноважень між органами різних рівнів, тобто між перерахованими вище та тими, що діють у регіонах: кількість автономних рівнів влади в державі, характер участі регіональної влади у здійсненні загальнодержавної політики та здійснення влади на всій території. Це так звана *«вертикальна» організація державної влади*.

Окрім структури, форму держави характеризують **принципи її організації та функціонування**. Вони такі:

Принцип легальності означає, що форма держави має своє закріплення на рівні Основного закону держави (писаної Конституції) або декількох правових актів (неписаної Конституції, наприклад, у Великобританії).

Принцип легітимності полягає в тому, що форма держави, яка закріплена формально, має бути визнана більшістю населення країни.

Принцип координації елементів форми держави передбачає, що елементи форми держави (форма правління, форма державного устрою та державний режим) мають поєднуватися, не повинні суперечити один одному, вони мають доповнювати один одного.

Принцип політичної ефективності передбачає, що форма держави має створювати умови, що є найбільш ефективними для політичного управління країною, узгодженої взаємодії всіх елементів механізму держави.

У державознавстві поняття «форма держави» досліджується двома основними шляхами: перший – інструментальний (практично-політичний) передбачає вивчення форми держави з точки зору забезпечення ефективності

державного управління, стабільності функціонування державного апарату, побудови взаємовідносин уряду та народу тощо (цим займається наука конституційного права); другий – науково-пізнавальний (гносеологічний) дозволяє виявити **взаємозв'язки між формою держави та її сутністю, змістом та історичним типом**¹. Ці питання є переважно предметом вивчення теорії держави та права, тому зупинимося на їхній характеристиці окремо.

Сутність держави, на кожному історичному етапі розвитку суспільства та держави, відображає інтереси певного класу, соціальної групи або домінуючої частини населення. Відповідно в юридичній літературі розрізняють: *класовий підхід* до розуміння сутності держави та *загальносоціальний підхід*². Класовий підхід більш детально проявляється в *понятті історичного типу держави*.

Зміст держави включає в себе: а) *сутність держави*; б) *функції держави* та в) *апарат держави*. Останній характеризує історично складену систему органів державної влади, яка в подальшому розкривається через поняття форми державного устрою та форми державного правління.

Разом сутність і зміст держави завжди існують у певній формі. З іншого боку, форма не може існувати в «чистому» вигляді, вона завжди наповнена змістом та є вираженням сутності, що в ній міститься. Наприклад, демократична форма відповідає та сприяє розвитку правової та соціальної за своїм змістом держави, розкриттю її загальнолюдської сутності, а остання в свою чергу через вказаний зміст забезпечує розвиток цієї форми. І навпаки, класова сутність комуністичної чи нацистської за своїм змістом держави, визначає вибір тоталітарної форми, що найбільш повно відображає вказану сутність і зміст держави. Таким чином, у випадку, коли форма, зміст і сутність є адекватними та відповідають один одному, вони сприяють розвитку та вдосконаленню один одного. Але подеколи історичний тип певної держави може бути перепоною або навпаки стимулом в розвитку тих чи інших форм держави. Так рабовласницькій державі не притаманна федеративна форма, соціалістичному типу не притаманна монархічна форма. У свою чергу рабовласницьке суспільство мало форму абсолютної монархії, імперії, аристократичної та демократичної республіки. Феодальна держава втілювалась в таких формах як ранньофеодальна, станово-представницька та абсолютна монархія, місто-республіка.

На сучасному етапі розвитку суспільства, сутність і зміст європейської держави все більш втрачають класові риси, стають класово індіферентними. Для змісту сучасної європейської держави характерно: державна влада реалізується на основі поділу її гілок, держава набуває рис демократичної, правової, соціальної, в центрі всього опиняється людина, її права і свободи. Одночасно відбувається трансформація форм держави. Стираються фактичні межі між монархічною і республіканською формами. Посилюються процеси регіоналізації: в унітарних державах розширюються права автономій, у

¹ Бостан С. К. Поняття форми державного правління та її історичні типи / С. К. Бостан // Влада. Людина. Закон. – 2011. – № 1. – С. 25 – 26.

² Петров В. С. Сущность, содержание и форма государства : [монография] / В. С. Петров – Л. : Наука, 1971. – С. 63.

федеративних – відбувається оптимізація суб'єктного складу, утворюються високоінтегровані міждержавні об'єднання. Демократичний режим стає пануючою формою державно-правового режиму.

Будучи проявом основних характеристик держави, форма держави ніколи не залишалася раз і назавжди встановленою. Узагальнено можна назвати такі **фактори, які в комплексі формують форму держави**: *умови утворення держави* (федеративна форма територіального устрою держави в США), *історичні традиції* (монархія у Великобританії), *внутрішньополітична боротьба еліт* (неодноразова зміна форм у державах Африки), *домінування певних ідеологічно-культурних цінностей* (теократична республіка в Ірані) та ін.

Постійно змінювалася й уява науковців про форму держави. Наприклад, у радянській літературі форми наводилися в залежності від історичного типу держав (рабовласницька, феодална, буржуазна, соціалістична). У зарубіжній літературі, навпаки, класова сутність держави взагалі не бралася до уваги, наприклад, у залежності від розподілу повноважень між органами держави виділялися дуалістичні, тринітарні, квадритарні форми. В останні роки в сучасній російській літературі (В.Є. Чіркін, А.Б. Венгеров), пізніше в українській (С.К. Бостан)¹ на підставі узятих в єдності таких характеристик як: спосіб організації та здійснення державної влади, територіальна побудова, методи діяльності, запропоновані три форми держави: монократична (єдиновладна), сегментарна (змішана) та полікратична (багатовладна)².

Монократична державна форма характеризується єдиновладдям, де повнота державної влади може знаходитися в руках однієї особи (теократичного монарха в державі Оман, фюрера в нацистській Німеччині), належати колегії (колегіальному монарху – Раді Емірів в ОАЕ) або конституцією може бути проголошено, що вся влада належить радам (насправді – партійній номенклатурі в СРСР). Для такої форми притаманно також: відсутність поділу державної влади; декларування федеративного устрою, але фактична централізація влади (наприклад, СРСР або Чехословаччина); невизнання закону, із-за ідеологічних міркувань, місцевого самоврядування або фактична його відсутність; наявність недемократичного державно-правового режиму³.

Сегментарна державна форма – перехідна від монократичної форми до полікратичної. Передбачає: формальний поділ державної влади; зосередження влади в руках глави держави або уряду (монарха в дуалістичних монархіях або президента в «суперпрезидентських» республіках); відсутність або самостійність самоврядних органів суб'єктів федерації; у державно-правовому режимі домінують авторитарні методи управління (заборони, обмеження). Ця форма має свої різновиди: до держав, що тяжіють до монократичної форми, належать Йорданія, Марокко, Таїланд; до полікратичних – Польща, Чехія.

¹ Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : [монографія] / С. К. Бостан. – Запоріжжя : Юрид. ін-т ; Дике поле, 2005. – 540 с.

² Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / [С. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.] ; за заг ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Липкан, 2010. – С. 23 – 25.

³ Теорія права і государства : учеб. / под ред. проф. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – С. 77.

Полікратична державна форма протилежна монархичній і характеризується такими ознаками: діє поділ державної влади та існує місцеve самоврядування; в державно-правовому режимі домінують демократичні методи управління; не обмежується певною формою правління, існує, наприклад, при парламентській монархії в Японії або президентській республіці США¹.

2.2 Поняття та види форми державного правління

Форма державного правління є одним із трьох понять (поряд з державним устроєм та державним режимом), які у своїй єдності розкривають основи організації та здійснення державної влади в окремо узятій державі або типі держав.

Уявлення науковців про те, які саме правові основи держави розкриває поняття «форма державного правління», в різні періоди історії змінювалося. Так, в аграрному суспільстві значення форми державного правління зводилося лише до визначення того, яким чином заміщується посада глави держави – в порядку спадкування чи шляхом виборів. Із розпадом феодалізму і переходом до індустріального суспільства, що супроводжувався послабленням влади монархів, появою і зміцненням народного представництва (парламенту), значущості набуло не те, як відбувається передача влади – спадково або шляхом виборів глави держави, а те, як організуються відносини між главою держави, парламентом, урядом, як взаємно врівноважуються їх повноваження, – словом, як влаштований принцип поділу влади.

Сучасні науковці, що є прихильниками трьохелементної побудови форми держави вважають, що **форма державного правління – це спосіб (порядок) організації і здійснення державної влади, що характеризує формальний (нормативний) та одночасно фактично діючий порядок формування та взаємодії вищих органів державної влади (глави держави, парламенту та уряду) між собою та народом**².

За відповідними параметрами, виокремлюють дві основні форми державного правління – монархію та республіку.

Монархія – це форма державного правління, при якій глава держави очолює систему вищих органів державної влади та повністю або частково зосереджує в своїх руках державну владу, яка передається у спадок представникам правлячої династії. Зараз в світі нараховується до трьох десятків країн з цією формою правління. Титул монарха в різних країнах називають по-різному: султан (Бруней, Оман), папа (Ватикан), емір (Кувейт), герцог (Люксембург), імператор (Японія), князь (Монако, Ліхтенштейн).

Ознаки монархічної форми державного правління, що склалися історично такі:

– монарх є головою держави і здійснює від її імені представництво;

¹ Бостан С. К. Монархія і поліархія як історичні типи форми державного правління / С. К. Бостан // Вісник Запорізького державного університету. Серія Юридичні науки. – 2005. – № 4. – С. 18 – 24.

² Скаун О. Ф. Теорія права і держави: підруч. / О. Ф. Скаун. – Вид. 4-те, допов. і перероб. – К.: Правова єдність: Алерта, 2014. – 524 с.

- монарх є носієм державної влади за правом крові (спорідненості) й отримує її згідно процедури престолонаслідування;
- монарх здійснює державну владу безстроково;
- монарх офіційно не підлеглий будь-яким іншим суб'єктам;
- монарх юридично безвідповідальний (відсторонити монарха від влади неможливо).

Разом із тим необхідно мати на увазі, що наведені ознаки є дійсними для традиційної (династичної) монархії. У дійсності, **за способом передачі верховної влади, монархії поділяються на:**

– *традиційні (династичні)*, де престол передається у спадок представникам правлячої династії згідно закону або конституційного звичаю. Основні системи престолонаслідування такі: 1) салічна система – наслідування престолу здійснюється лише особами чоловічої статі в порядку первородства (Бельгія, Японія); 2) кастильська система – при наслідуванні престолу перевага віддається чоловікам, хоча визнається право і за жінками, тобто молодший брат виключає з черги престолонаслідування старшу сестру (Великобританія, Іспанія); 3) удосконалена кастильська (шведська) система – надає однакові права на престол спадкоємцям чоловічої і жіночої статі, тобто монархом стає більш старша за віком дитина, незалежно від того, це син чи донька (Норвегія, Швеція); 4) австрійська (габсбурзька) система – право наслідування в жінок виникає лише в разі, коли відсутні законні спадкоємці на престол по чоловічій лінії, в тому числі двоюрідні брати, племінники тощо (Нідерланди).

– *електоральні (виборні)*, де посада глави держави є виборною (наприклад, влада давньоримських царів – рексів була довічна, але не спадкова). На теперішній час класична виборна монархія існує лише в трьох країнах світу:

- Камбоджа, де король обирається Королівською радою трону з числа членів монаршої родини;
- Малайзія, де Верховний правитель (Янг-ді-Пертуан-Агонг) обирається на п'ятирічний термін правителями султанатів Малайзії зі згоди числа. При цьому в малайзійському штаті Негері-Сембелан правитель також обирається Правлячою радою;
- Мальтійський орден, де Князь і Великий магістр обирається пожиттєво.

Особливим різновидом є *довічна теократична монархія* (Ватикан), де Папа Римський одночасно є главою держави та церкви, якого обирають представники вищого духовенства – кардинали на довічний термін.

– *персонально-вольові*, де глава держави самостійно або за погодженням з народом чи іншим колегіальним органом визначає свого наступника незалежно від династичної спорідненості та соціального стану (наприклад, відповідно до республіканської Конституції Болівії 1826 р., по життєво обраний парламентом президент повинен був запропонувати для затвердження сенатом кандидата на посаду довічного віце-президента (голову уряду).

– *змішані*, поєднують у собі механізми правонаступництва престолу властиві традиційному (династичному), виборному (електоральному) і персонально-вольовому характеру визначення законного глави держави (за мусульманської системи престол наслідує не певна особа, а правляча сім'я

(частина династії), яка на сімейній раді сама визначає, хто саме з найближчих родичів покійного монарха (осіб чоловічої статі, але не обов'язково синів) вступить на престол (такими є Катар, Оман, Саудівська Аравія)¹.

Таким чином, порядок заміщення посади глави держави на певному історичному етапі (майже до початку ХХ ст.) справді був одним із тих основних чинників, що визначали зміст форми правління. Але в подальшому він втратив своє першорядне значення, оскільки в сучасній демократичній державі форма правління прямо залежить від характеру розподілу державної влади².

Отож за другим критерієм, **за обсягом і характером повноважень монарха**, всі монархії поділяються на **необмежені** та **обмежені**.

Необмежена монархія – це така форма правління, де влада монарха не обмежується якимись органами чи законом: монарх відіграє роль єдиного державного правителя. Її різновидом є:

– *деспотична монархія* – історичний попередник розвиненої необмеженої класичної монархії, її перший етап. Влада монарха-деспота спирається на могутній військово-бюрократичний апарат. Головна легітимацийна підстава влади в таких монархіях – обожнювання харизматичного лідера-монарха, наділення його особливими рисами, сакралізація, непорушний авторитет його сили. Монархії типу східної деспотії характерні для стародавніх держав рабовласницького типу (Єгипет, Вавилон, Ассирія, Китай, Індія та інші);

– *абсолютна монархія*, характерна для останнього етапу існування феодальних держав, коли відбувається концентрація влади в руках монарха: вона є необмеженою, поділ влади відсутній, а станово-представницькі установи є фактично безправними. Усі європейські монархії пройшли період абсолютизму. Донині збереглося вісім абсолютних монархій: Бахрейн, Бруней, Ватикан, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія.

Обмежена монархія – це така форма правління, де влада монарха обмежена конституцією, або ж традицією та повноваженнями інших державних органів. Має такі різновиди: *станово-представницька і конституційна*.

Станово-представницька монархія – це форма правління, при якій влада глави держави обмежена на підставі традиції формування органів за критерієм приналежності до певного стану (духовенства, дворянства), тобто станово-представницьких органів, які, як правило, відіграють роль дорадчих органів (наприклад, Кортес в Іспанії, парламент в Англії). Такі монархії характерні для феодальної держави. На теперішній час подібних монархій у світі немає.

Конституційна монархія – це така форма правління, при якій влада монарха суттєво обмежена представницьким органом. Звичайно це обмеження визначається конституцією, затвердженої парламентом. Виникла в період

¹ Серегин А. В. Форма государственного правления (вопросы теории): автореф. дис. на соискание учен. степени док. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. В. Серегин. – Ростов н/Д, 2014 – С. 24 – 28.

² Бостан С. К. Класифікація сучасних форм державного правління / С. К. Бостан // Вісник Запорізького державного університету. Серія Юридичні науки. – 2005. – № 4. – С. 18 – 24.

становлення буржуазного суспільства. Конституційна монархія поділяється на два підвиди: *дуалістичну* та *парламентську*.

Дуалістична монархія – це така форма правління, при якій юридично і фактично влада розділена між урядом, сформованим монархом, і парламентом. Характерна для періодів переходу від феодальних відносин і абсолютизму до капіталізму, відповідно є перехідним типом від абсолютної монархії до парламентської. Має такі *ознаки*:

- формальна належність законодавчої влади парламенту;
- здійснення монархом функцій глави виконавчої влади;
- право монарха формувати уряд та право накладення абсолютного вето на закони парламенту;
- право монарха видавати укази, що мають силу закону.

Дуалістичні монархії характерні для держав Близького Сходу, існують в Марокко, Йорданії, Таїланді, Непалі, Малайзії.

Парламентська монархія – це форма правління, де монарх номінальний глава держави, в якого немає реальних владних повноважень. Їй притаманні такі *ознаки*:

- монарх лише формально зберігає функції глави держави і має виключно представницькі повноваження;
- законодавча влада належить парламенту, виконавча – урядові, який формується парламентом і повністю йому підзвітний;
- монарх позбавлений права самостійно здійснювати функції глави держави;
- всі акти, які видаються від імені монарха, створюються виконавчою владою і попередньо схвалюються міністрами (так званий інститут контрасигнатури).

Притаманна така монархія для багатьох держав Європи: Великобританії, Швеції, Данії, Іспанії, Японії, Норвегії, Бельгії тощо¹.

Республіка – це форма державного правління, в якій державна влада належить виборним органам, які обираються на певний строк громадянами-виборцями або формуються загальнонаціональними представницькими (виборними) установами. Передбачає завжди колективне правління.

Виділяють два типи республік, які змінили одна одну. Історично першою була *аристократична республіка*, де більшість населення не брала участі у формуванні органів державної влади, таке право мали виключно аристократи (Стародавня Спарта та Римська республіка). У сучасному світі не існує держав з цією формою правління, оскільки за своїми формальними ознаками вони є *демократичними*, тобто такими, де право обирати і бути обраним належить усім громадянам держави, які досягли встановленого законом віку та є дієздатними².

¹ Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищих навч. закл.] / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

² Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.]; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 79.

Основні юридичні *ознаки демократичної республіки:*

- виборність і періодична змінюваність складу вищого органу законодавчої влади та глави держави (президента);
- завжди існує кілька вищих органів влади, оскільки заснована на принципі поділу єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- главою держави є Президент, який здійснює свою владу від імені народу;
- влада вищих органів обмежена строком, закріпленим у конституційних законах;
- вищі органи влади і посадові особи несуть відповідальність перед населенням;
- верховенство актів, які видаються вищим представницьким органом країни.

Республіканське правління в сучасному світі поділяється на парламентські, президентські та змішані республіки¹.

Парламентська республіка – є різновидом республіканської форми правління, де головну роль в організації та функціонуванні вищої державної влади в країні відіграє парламент. Парламент формує уряд і має право в будь-який момент відправити його у відставку. Президент у такій державі не має яких-небудь істотних повноважень (Австрія, Італія, Ізраїль, Греція, ФРН).

До основних ознак парламентських республік належать:

- формальне верховенство парламенту, перед яким уряд несе відповідальність за свою політичну діяльність;
- уряд формується парламентом (головним чином з числа депутатів парламенту, які належать до правлячої партії або партійної коаліції, яка отримала більшість депутатських місць);
- виконавча влада існує окремо від президента, на якого покладені номінальні представницькі функції, а реальна влада належить главі уряду (прем'єр-міністру, канцлеру тощо);
- президент може обиратися двома шляхами: парламентом за правилами парламентської процедури (наприклад, у країнах Східної Європи – Албанії, Угорщині, Чехії, Словаччині) і нести відповідальність згідно з конституціями перед парламентом; парламентом за участю представників адміністративно-територіальних (автономних) одиниць і спеціально створеним органом, який складається з парламентарів та представників суб'єктів федерації.

Президентська республіка – це форма правління, де президент одноособово або з наступним схваленням парламенту формує уряд, яким сам керує (США, Росія, поширена в Латинській Америці: Бразилія, Аргентина, Мексика, Еквадор).

Її основні ознаки й особливості:

- президент об'єднує повноваження глави держави і глави уряду (виконавчої влади);
- позапарламентський метод обрання президента, він обирається шляхом загальних виборів;

¹ Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. / Г. О. Мурашин. – К. : Ун-т «Україна», 2014. – 561 с.

– позапарламентський спосіб формування уряду (його очолює або призначає президент);

– відсутність інституту парламентської відповідальності уряду (він несе відповідальність перед президентом, а не перед парламентом). У зв'язку з цим парламент (наприклад, Конгрес США) не має права відкликання уряду: можливий навіть протилежний партійний склад парламенту й уряду;

– президент не має права розпустити парламент і призначити нові вибори;

– президент має право накладати вето на законодавчі рішення парламенту, однак воно може бути скасоване (переборене) більшістю голосів у парламенті (як правило, двома третинами голосів)¹.

Змішана республіканська форма державного правління – це така форма державного правління, яка поєднує ознаки президентської і парламентської республік (Франція, Фінляндія, Монголія, Україна, Білорусь).

Загальними правовими ознаками змішаної республіки є:

– формування уряду за участю глави держави й парламенту;

– відповідальність уряду перед главою держави й парламентом;

– відсутність конституційно визначеного статусу президента, ані як глави виконавчої влади, ані як глави уряду;

– президент визнається арбітром або (та) гарантом у певних сферах державної діяльності;

– заміщення поста (посади) президента шляхом загальних прямих виборів.

Розрізняють **парламентарно-президентську** та **президентсько-парламентарну республіки**.

Основними правовими критеріями їх розрізнення є:

– співвідношення обсягу повноважень глави держави й парламенту в механізмі формування й відповідальності уряду;

– відсутність або наявність підстав розпуску парламенту президентом.

Для **президентсько-парламентської системи** притаманно:

– народні вибори президента;

– президент призначає і розпускає уряд;

– уряд повинен користатися довірою парламенту;

– президент має право розпустити парламент чи має законодавчі повноваження, або і те, й інше разом (Венесуела, Греція, Казахстан, Південна Корея).

У **парламентсько-президентських системах** глава уряду має першість, у той час як президент має значні повноваження (Австрія, Ірландія, Ісландія, Хорватія, Фінляндія тощо)².

Ознаки парламентсько-президентської республіки:

– уряд формується на основі парламенту. Роль президента при цьому зазвичай зводиться до пропозиції кандидатури прем'єр-міністра, підбір якої має ним здійснюватися з урахуванням партійного співвідношення сил у парламенті;

¹ Віхров О. П. Теорія держави і права : курс лекцій : навч. посіб. / О. П. Віхров, І. О. Віхрова. – Чернігів : Десна Поліграф, 2015. – 303 с.

² Бостан С. К. Парламентсько-президентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління / С. К. Бостан // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2002. – № 2. – С. 88 – 97.

- уряд є відповідальним перед парламентом;
- глава держави має право розпуску парламенту за певних конституційно визначених підстав. Ці підстави переважно пов'язані з процесом формування уряду;
- президент наділений суттєвими повноваженнями у внутрішній і зовнішній політиці, має право законодавчої ініціативи, відкладного вето, видання актів, які мають силу закону;
- президент так само, як і глава держави з парламентською формою державного правління: представляє державу всередині країни й за кордоном; укладає договори самостійно або за згодою парламенту; акредитує і приймає послів; звертається до парламенту та його комітетів; ініціює питання щодо проведення референдуму; президент звільнений від безпосереднього впливу на виконавчу владу;
- контрасигнуванню з боку уряду або відповідного міністра підлягають не всі акти глави держави, а тільки їх конституційно визначена частина.

Нетипові (змішані) республіканські форми правління.

Республіка з монархічними елементами («монархічна республіка») – в сучасному світі в умовах тоталітарних систем з'явилися республіки, яким властивий найважливіший елемент монархії – незмінюваність глави держави. Глава держави в такій республіці: може формально обиратися, може призначатися, але реально народ у формуванні глави держави участі не бере; повноваження такого глави держави не обмежені, він є довічним правителем; можлива передача влади в спадщину. У таких республіках спостерігається, так звана, конвергенція публічно-правових інститутів династичних і виборних форм влади. У 60 – 80-х роках довічними президентами проголосили себе глави держав у Малаві, Уганді, Тунісі, Екваторіальній Гвінеї і деяких інших країнах. Так, на Кубі лідер соціалістичної революції Ф. Кастро поступився місцем голови державної ради рідному брату Р. Кастро; в КНДР і Азербайджані президенти фактично передали верховну владу у спадок своїм синам; президенти Білорусії (О.Г. Лукашенко) та Казахстану (Н.А. Назарбаєв) отримали виключне право обиратися більше двох термінів поспіль на посаду глави держави. Такі державно-правові явища не вписуються в класичні класифікації форм правління¹.

Теократична республіка (ісламська республіка) – особлива форма республіки, де править мусульманське духовенство. У цій державі засновано інститут Керівника (Факіха) держави, вождя нації і гаранта дотримання норм шариату, який стоїть вище Президента (до ісламських республік належать насамперед Іран, а також Афганістан, Мавританія та Пакистан).

Джамахирія (араб. – народовладдя, влада мас) – форма правління, за якої відсутні традиційні інститути влади; вважається, що всі державні рішення приймаються усім народом – Загальним народним конгресом (скликається двічі на рік), куди входять секретарі районних народних зборів і представники

¹ Серегин А. В. Форма государственного правления (вопросы теории): автореф. дис. на соискание учен. степени док. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. В. Серегин. – Ростов н/Д, 2014 – 57 с.

громадських організацій. Представлена однією країною у світі – Соціалістичною Народною Лівійською Арабською Джамахірією (з 2 березня 1977 р. до 2011 р.).

2.3 Поняття та види форми державного устрою

Форма державного устрою є внутрішнім поділом території держави на складові частини – територіальні одиниці, автономні, культурні, політичні утворення чи навіть суверенні держави. Вона також відображає характер співвідношення держави в цілому та окремих її частин.

Форма державного устрою охоплює такі складові:

- територіальну організацію населення;
- розподіл держави на основні складові частини;
- правове положення територіальних складових держави;
- принципи побудови взаємовідносин центра та регіонів.

У літературі, як правило, виділяють дві основні форми державного устрою – прості держави (унітарні) та складні держави (федерація, конфедерація, імперія, унія, протекторат).

Унітарна держава – це держава, територія якої поділяється на територіальні одиниці, які не мають ознак державності. Унітарні держави є найбільш поширеною формою державного устрою.

Юридичні ознаки унітарної держави такі: вона не містить відокремлених територіальних утворень, що мають ознаки держави; являє собою централізовану державу (місцеві органи підконтрольні центральній владі); у міжнародних відносинах є єдиним суверенним суб'єктом міжнародного права (адміністративно-територіальні одиниці такого права не мають); має єдину систему права та законодавства; має єдину систему державних органів; має одноканальну систему загальнодержавних податків (на відміну від федеративних держав); має єдине громадянство.

Унітарними державами в сучасний період є більшість країн світу, зокрема Китай, Норвегія, Польща, Швеція, Франція, Японія та багато інших.

В основу територіального устрою унітарної держави покладені принципи єдності державної території; її неподільності, недоторканності, цілісності, комплексності і керованості її частин; поєднання державних і регіональних інтересів.

Розрізняють два види унітарної держави:

1) *централізована* – це така унітарна держава, де підпорядкування регіональних органів центру здійснюється за допомогою посадових осіб, яких призначають з центру на засадах централізації (наприклад, Нідерланди, Казахстан тощо);

2) *децентралізована* – це така унітарна держава, де регіональні органи утворюються незалежно від центру, на місцях («знизу») і, як правило, шляхом виборів (наприклад, Нова Зеландія, Японія тощо).

Незважаючи на те, що унітарна держава характеризується тим, що її складові частини не мають ознак державності, проте в деяких випадках до складу унітарних держав можуть входити одна або декілька територіальних

одиниць, які мають особливий статус автономій.

Автономія – це політично-національне утворення в межах єдиної держави, що має право широкого внутрішнього самоврядування, проте не має державного суверенітету і права вільного виходу зі складу держави, до складу якої вона входить.

Компетенція, органів влади автономії, зазвичай, закріплюється конституцією держави і спеціальним законом, який приймається національним парламентом.

Автономії в сучасних унітарних державах утворюються за адміністративним чи національним (етнічним) принципами, враховуючи історичні та географічні фактори¹. У деяких випадках унітарні держави, які мають автономії, називають *складними унітарними державами* (Іспанія, Італія, Франція тощо), а ті, які не мають автономних утворень, – *простими унітарними державами* (Болгарія, Вірменія, Польща, Чехія тощо).

Складні держави – це такі держави, які складаються з окремих державних утворень, що мають певні ознаки державності, зокрема і суверенітет, але певну частину своїх суверенних прав, переважно у сфері зовнішньої політики, передали центральним союзним органам держави. Це також одна або декілька суверенних держав, які створили єдину велику і складну централізовану державу в результаті завоювання інших суверенних держав або політичного насильства чи неокolonіальної політики². До складних держав належать: **федерація, конфедерація, імперія, унія, протекторат**.

Федерація (від лат. foedus – об'єднання, союз) – це єдина держава, до якої входить кілька територіальних утворень (суб'єктів федерації), що володіють суверенітетом або мають певні ознаки державності. У сучасному світі близько двадцяти федерацій. У цих державах проживає фактично третина населення Землі (Бельгія, Бразилія, Індія, Росія, США, ФРН тощо).

Таким чином, федерація означає створену за принципами федералізму єдину суверенну державу, що складається з особливих територіальних одиниць – державних утворень суб'єктів, які мають деякі риси держави і наділені самостійною юрисдикцією поза межами компетенції федеральної державної влади. Кількість суб'єктів може бути різною, як і їх назви. У США – 50 штатів, ФРН – 16 земель.

Однак, як свідчить світова практика, всі **федеративні держави** повинні відповідати певним специфічним **ознакам**, які полягають у тому, що: кожна федерація має подвійну організацію державного апарату: дві системи вищих органів влади (органи федеральні та суб'єктів федерації), а також відповідно дві системи інших державних органів (судових, контрольно-наглядових тощо); вони мають федеративну систему законодавства (законодавство федеральне і законодавство суб'єктів федерації); наявність спільної території та спільних державних кордонів; спільні збройні сили; можливість подвійного громадянства (громадянин федерації та суб'єкта федерації); суб'єкти федерації

¹ Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до держ. іспитів [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Коталейчук. – К. : КНТ, 2009. – С. 61 – 62.

² Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – С. 169.

мають право на самовизначення.

Види федерації:

1. За способом утворення:

– *союзна федерація* (федерація, що заснована на договорі), суб'єктами якої є суверенні держави, що зберігають за собою значний обсяг повноважень, аж до права виходу зі складу федерації;

– *федерація, заснована на автономії* – її суб'єктами є державні утворення, що не мають суверенітету, але мають певні ознаки державності у вигляді повноважень самостійно вирішувати питання місцевого значення.

2. За характером правової основи:

– *конституційні* – створені шляхом закріплення в конституції принципу розподілу країни на суб'єкти федерації з відповідним розподілом повноважень (наприклад, США, Канада). Водночас зміна конституції є винятковим правом федеральних органів влади;

– *договірні* – створені на основі союзу, шляхом об'єднання раніше самостійних держав у федерацію з одночасним переданням їй частини суверенних повноважень (наприклад, Швейцарія). У договірних федераціях її суб'єкти мають значну ступінь самостійності, оскільки правове положення суб'єктів федерації – результат їх взаємного волевиявлення, що формально допускає можливість зміни федеративного договору;

– *конституційно-договірні* – мають певні ознаки двох попередніх різновидів, тобто є федераціями змішаного типу. Наприклад, Конституція Російської Федерації 1993 р. встановила верховенство її норм над нормами федеративного договору, але одночасно й підтвердила дію останнього у сфері регулювання федеративних відносин.

3. За принципом побудови:

– *національні* – федерації побудовані з урахуванням національного складу населення, тобто її суб'єкти відрізняються за складом населення і називаються за основною (титальною) нацією (наприклад, Бельгія). Іншими словами національна федерація характеризується багатонаціональним складом населення, що компактно проживає на території суб'єктів федерації;

– *територіальні* – федерації побудовані за територіальною ознакою, де всі суб'єкти однонаціональні або багатонаціональні, але жодна з національностей не має абсолютної більшості, або представники однієї національності проживають на території різних суб'єктів федерації, а в основу об'єднання покладено принцип загальних економічних, політичних культурних інтересів (наприклад, Нігерія);

– *національно-територіальні* – федерації, що поєднують національні та територіальні ознаки. Наприклад, Канада є національно-територіальною, оскільки складається з десяти провінцій, з яких дев'ять заселені англomовним населенням, а одна (Квебек) – франкомовним.

4. За характером та обсягом повноважень суб'єктів федерації:

– *симетричні* – федерації, де всі суб'єкти мають рівний правовий статус;

– *асиметричні* – федерації, де правовий статус суб'єктів федерації неоднаковий. Наприклад, у Індії територія поділяється на штати і союзні

території; штати управляються парламентом, а території – федеральною владою. У Німеччині суб'єкти федерації мають неоднакове кількісне представництво в парламенті¹.

На відміну від федерацій як єдиних союзних держав **конфедерація** являє собою *державно-правовий союз суверенних держав, створений для досягнення певних цілей шляхом утворення одного або кількох спільних органів*. У всіх інших питаннях союзні держави зберігають повну самостійність.

Особливості й ознаки конфедерації полягають у тому, що: вона не створює будь-якої нової держави; члени конфедерації зберігають свій суверенітет і не втрачають права виходу з конфедерації будь-коли; конфедерація утворюється на основі договору, укладеного між двома або кількома державами, тобто конфедерація – це об'єднання міжнародно-правового характеру; конфедерація не має єдиного законодавчого органу (кожний член конфедерації здійснює законодавчі функції в межах суверенної території), єдиної території створюваного об'єднання, громадянства, фінансової системи (хоча можуть за домовленістю об'єднуватися митниця, оборона, управління транспортом, зовнішня торгівля тощо); конфедерація не має єдиної централізованої влади: органи конфедерації утворюються лише з представників держав, що входять до союзу, і не здійснюють прямої влади над громадянами держав – членів конфедерації; рішення органів конфедерації забезпечуються тільки урядами держав-членів конфедерації, але вони також мають право нуліфікації, тобто право скасовувати рішення загальноконфедеративного органу; в конфедерації відсутня єдина податкова система: її фінансові ресурси формуються з надходжень – внесків держав; конфедерація – союз тимчасовий: вона або перетворюється на федеративну державу, або розпадається на окремі унітарні держави.

Конфедерація часто розглядається в якості проміжної форми держави, етапом до створення федерації. Прикладами цього можуть служити конфедерації, які існували до переростання їх у федерації на території США (1776 – 1787 рр.), конфедерації земель Німеччини (1815 – 1867 рр.), а також конфедерація, яка складалась із кантонів Швейцарії (1815 – 1848 рр.). Одною з останніх конфедерацій була Сенегамбія (1982 – 1989 рр.), яка розпалась на Сенегал і Гамбію.

У сучасний період конфедерацією з формально-юридичної сторони вважається лише Швейцарія. Хоча реально за своєю формою територіального устрою вона є федерацією.

На думку Н.М. Пархоменко, особливими формами об'єднання держав є **співдружність** і **співтовариство** – союзи держав, що виступають як асоційовані члени при збереженні ними повного суверенітету, з метою спрощення візової системи та митних кордонів, досягнення успіхів у сферах економіки, культури тощо. Правовою основою співдружності є договір (статут, угода) або інший нормативний документ. Приклад співтовариства –

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 136 – 138.

Європейський Союз (який складається з Європейського економічного співтовариства, Європейського співтовариства з атомної енергії, Європейського об'єднання вугілля і сталі). Приклади співдружності – Британська співдружність, СНД тощо¹.

Досить поширеною формою складної держави в минулому була *імперія*.

Імперія – це велика багатонаціональна держава, створена шляхом насильницького присєднання раніше незалежних держав або частин інших держав. Правове становище населення імперії характеризується дискримінацією щодо представників не панівної нації. Система державних органів імперії абсолютно централізована. Імперії трималися на військовій силі, насильстві та завоюванні, на державному примусі, тому в імперії встановлювався військовий або диктаторський режим стосовно до завойованих держав і народів. В основі імперії – зазвичай монархічна форма правління, яка пов'язана з військовим або диктаторським режимом².

Практично всі імперії припинили своє існування в результаті визвольної боротьби пригноблених народів, а також зменшення насильства та диктатури (наприклад, Римська імперія).

У минулому значне поширення мали також такі специфічні форми державного устрою як унія і протекторат.

Унія – це об'єднання декількох монархічних держав, очолюваних єдиним монархом. Унія відрізняється від конфедерацій низкою ознак. По-перше, конфедерації виникають за участю як республік, так і монархій. Унія завжди об'єднує монархії. По-друге, конфедерацію засновують договором між державами, а унія виникає в силу належності одному монарху права на престол у двох і більше державах. Договір хоч і може бути укладений учасниками унії, але не є обов'язковою умовою її існування.

Учасники унії в повній мірі зберігають свою державність, а монарх стає володарем суверенних прав водночас у декількох державах.

Розрізняються два види уній – *особиста* і *реальна*.

Особиста унія встановлюється між державами, в яких умови й порядок престолонаслідування різні. Наприклад, в одних жінки відсторонені від спадкування трону, а в інших вони мають таке право. Такі унії виникають випадково, в результаті того, що одна й та ж особа стає спадкоємцем водночас двох монархів у різних державах. Рано чи пізно хтось із нащадків спільного монарха в одній з країн займе престол, тоді як за законом другої держави його царювання не відбудеться. Так, у XIX ст. розпалася унія між Англією та Ганновером. Причиною цього стало те, що за законами Англії королева Вікторія мала право царювати в Ганновері, але за законами останнього особи жіночої статі займати престол не могли.

У **реальних уніях** законодавство держав встановлює єдиний порядок престолонаслідування. Спадкоємець трону в одній країні водночас є спадкоємцем у всіх державах, що складають унію. У реальних уніях висока

¹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 139.

² Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – С. 172.

ймовірність встановлення союзницьких стосунків. Наприклад, Австро-Угорщину об'єднувала не лише династія Габсбургів, але й засновницькі документи, що закріплювали політичний союз, – закони 1867 р., схвалені окремо австрійським та угорським парламентами.

Протекторат можливий у формі протекторату держав і міжнародного протекторату.

Протекторат держав – це засноване на письмових чи інших угодах нерівноправне об'єднання держав, в якому підопічна сторона передає державі-протектору права на здійснення частини своїх суверенних прав (політичної дієздатності) на умовах збереження власної державності (суверенітету) та одержання політичної, воєнної, фінансової допомоги, а також інших послуг.

Причиною встановлення протекторату можуть бути насильницькі дії однієї держави щодо більш слабких країн, у результаті яких панівна сторона примушує підкорений народ до укладення нерівноправної угоди, зберігаючи, однак державність останнього. Можливо також, що протекторат встановлюється над країнами, які через внутрішню нестабільність, малочисельність населення, економічну відсталість та інші обставини не мають ресурсів для повноцінного здійснення всіх притаманних державі функцій. Наприклад, у 1912 р. Франція нав'язала Марокко договір про протекторат.

Протекторат також може встановлюватися як проміжний стан країни, що існує в період між її звільненням від колоніальної залежності та одержанням повної незалежності.

Міжнародний протекторат (опіка) – встановлюється світовою співдружністю, міжнародними організаціями над територіями, які не мають своєї державності, в яких населення політично неорганізоване. Він має зовнішню схожість із протекторатом держав, оскільки здійснення міжнародної опіки територій звичайно доручається конкретним державам. Наприклад, Східне Самоа знаходиться під опікою ООН, а управління цією територією доручене США. Протекторат держав, навпаки, встановлюється над країнами, де існує суверенна державність. Наприклад, Каролінські, Маріанські та Маршаллові острови в Тихому океані раніше були під міжнародним протекторатом (опікою) ООН і управлялися Сполученим Штатами. Із сформуванням на цих островах державних утворень вони вийшли з-під міжнародної опіки і, вже будучи державами, уклали з США угоди, якими оформлюються відносини вже не міжнародного, а міждержавного протекторату.

2.4 Поняття та види форми державно-правового режиму

Форма державного режиму вказує на сукупність прийомів, методів і засобів здійснення державної влади. Вони дуже різні та конкретизують основні показники форми державного правління й устрою в конкретній країні. **Загальними показниками будь-якого державного режиму є:**

- ступінь реальності забезпечення прав і свобод громадян;
- ступінь захищеності та забезпеченості гарантіями прав і свобод громадян (політичного й ідеологічного вибору, економічної свободи) та ступінь

врахування інтересів різних соціальних груп (у тому числі меншин) тощо;

- роль права в житті суспільства та вирішенні державних справ;
- способи легітимації (узаконення) державної влади;
- співвідношення правових і неправових способів здійснення владних функцій;

– методи, інтенсивність і правова обґрунтованість використання силових структур, інших ресурсів влади;

- місце та роль у державному житті апарату примусу;
- участь громадян та їх об'єднань у політичному житті держави;
- основні способи вирішення конфліктів, що виникають у суспільстві;
- механізм ідеологічного тиску.

Форма державного режиму дозволяє провести чітку межу між різними державами. Він є певною мірою «лакмусовим папірцем», за допомогою якого можна визначити відповідність між проголошеними положеннями насамперед форми державного правління та їх реальним втіленням у життя. Це пов'язано з тим, що і монархії і республіки можуть бути як реальними, так і номінальними (формальними). Державний режим допомагає відрізнити демократичну форму держави, що реально забезпечує політичну свободу й антидемократичну, за якої політична свобода або ще не досягнута, або придушується. Різниця демократичних і антидемократичних режимів показує, що суб'єкти державного спілкування в номінальній монархії лише формально можуть бути підданими, але фактично вони є громадянами, які можуть активно приймати участь у формуванні та здійсненні реальної державної влади. І навпаки, можливими є випадки, коли за антидемократичного режиму в номінальній республіці більшість громадян фактично можуть перетворитися в пасивний об'єкт влади, підвладних, які не здатні впливати на формування і здійснення влади¹.

Демократичний державний режим – це стан політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини.

До основних ознак демократичного державного режиму належать: основне джерело влади в державі – народ (громадяни); законодавча влада здійснюється виборним колегіальним органом – парламентом; рівність громадян перед законом, гарантованість державою їх прав і свобод; виборність представницьких органів влади населенням; юридично визначена строковість повноважень представницьких органів; розвинена система демократичних інститутів; пряма участь громадян у вирішенні загальних справ; реальне здійснення поділу державної влади; політичний плюралізм із врахуванням інтересів меншин.

Демократичний державний режим має кілька основних різновидів:

- ліберально-демократичний, заснований на системі гуманістичних

¹ Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / [Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др.] ; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2004. – С. 594.

принципів здійснення державної влади, визначенні свободи людини, її діяльності, забезпеченні рівності всіх перед законом;

– *консервативно-демократичний*, побудований на переважному застосуванні таких принципів державного управління, які склалися історично, отримали закріплення у свідомості суспільства, є характерними саме для цієї держави, що не бажає перейти до нових форм і методів державного управління;

– *радикально-демократичний*, здійснюється шляхом постійного введення нових форм реалізації державної влади, використання рішучих заходів для підвищення ефективності державного управління¹.

Антидемократичні державні режими – це режими, за яких державна влада здійснюється шляхом обмеження та порушення формально проголошених прав і свобод людини.

До основних ознак антидемократичного режиму в умовах сьогодення належать: формальне закріплення в конституційних актах мінімуму прав і свобод громадян при відсутності правових механізмів та інших гарантій їх здійснення; надмірна централізація державної влади; тенденція до застосування неправових засобів здійснення влади; застосування примусових методів управління; протиправне використання силових структур; у деяких випадках авторитаризм може досягати крайнощів у прагненні держави повністю контролювати всі сфери суспільного життя (економіку, ідеологію, духовно-культурний розвиток тощо).

Форми антидемократичного державного режиму:

– *деспотичний державний режим* – тобто режим необмеженої влади і свавілля в управлінні при відсутності його правових і моральних основ, повній безправності підданих. Нерозривно пов'язаний з деспотичними формами монархічного правління. Такий тип державного режиму був характерним переважно для рабовласницьких типів держав;

– *авторитарний державний режим* – інститути демократії існують формально, державні рішення приймаються правлячою елітою, функції якої не обмежуються законом, офіційно визнається пріоритет публічних інтересів над приватними інтересами;

– *тоталітарний державний режим* є крайньою формою авторитарного та **характеризується такими ознаками:** повним, або тотальним, самодержавством диктатора – царя, тирана, фюрера, вождя; жорстким контролем держави в усіх сферах економічного і політичного життя, а також життя окремого громадянина; повним одержавленням усього громадянського життя; наявністю однопартійної системи, яка є пануючою в суспільстві, та відсутністю партійної опозиції або іншої легальної опозиції; наявністю однієї пануючої ідеології в усіх сферах життєдіяльності суспільства; відсутністю або формальною (фальшивою) реалізацією різних форм демократії – безпосередньої та представницької; ліквідацією або суттєвим обмеженням демократичних і громадянських прав і свобод громадян; приматом держави і

¹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 141 – 142.

каральних органів стосовно різних інститутів суспільства, ліквідацією громадянського суспільства, його інститутів і принципів; мілітаризацією політичної та економічної систем, створенням військово-промислових комплексів, які домінують над усіма іншими сферами суспільного життя.

Необхідно відзначити, що в реальному житті в будь-якому державному режимі завжди проявляються поєднання рис різних його видів, тобто «чистих» державних режимів практично не існує.

2.5 Форма держави України

За формою державного правління, відповідно до ч. 1 ст. 5 Конституції, Україна є республікою. Формальними ознаками республіканської форми правління в Україні є:

- носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ;
- народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування;
- право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові та не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами;
- існує виборність представницьких державних органів;
- прийняття державних рішень відбувається на основі принципу колегіальності;
- норми Конституції України є нормами прямої дії.

До того ж, Україна є *змішана парламентсько-президентська республіка*, тобто державна влада розподілена між всенародно обраним президентом і прем'єром, який призначається і підзвітний парламенту.

Прихильники таких напівпрезидентських систем сподіваються поєднати найкращі риси президентської та парламентської систем, але критики занепокоєні тим, що напівпрезидентська система створює підґрунтя для конфлікту між президентом і прем'єром у межах виконавчої влади.

Конфліктність між президентом і прем'єром у межах виконавчої влади в Україні проявляється в такому:

1. І прем'єр, і президент мають певний контроль над виконавчою гілкою влади. Президент має владу над головами місцевих адміністрацій і частиною уряду, прем'єр контролює уряд. Поєднання президентської влади над місцевими адміністраціями з відповідальністю міністрів перед парламентом є унікальною рисою України. Таке взаємопроникнення повноважень спричиняє внутрішню політичну боротьбу та взаємні обвинувачення.

2. Міністри підзвітні Верховній Раді України, але голови місцевих адміністрацій призначаються Президентом України. Такий розподіл повноважень створює можливість перманентного конфлікту всередині влади між міністрами та головами місцевих адміністрацій.

За державним устроєм, згідно ст. 2 Конституції, Україна – *унітарна держава*, тобто є єдиною державою, в межах якої немає інших утворень наділених ознаками суверенітету, правом самостійно вступати у відносини з іншими державами, а також правом виходу зі складу України.

Спроби як внутрішніх, так і зовнішніх сил вивести яку-небудь частину її території з-під суверенітету України належить розцінювати як замах на її цілісність і недоторканність, а, отже, є злочином. Питання зміни території України віднесене до відання всеукраїнського референдуму.

Однак унаслідок збройної агресії Російської Федерації Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. визначає, що тимчасово окупована територія України внаслідок збройної агресії Російської Федерації з 20 лютого 2014 р. є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України. Тимчасово окуповану територією визнається:

1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) повітряний простір над територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2 цієї частини.

Окрім того, Постанова Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» від 17 березня 2015 встановила тимчасово окупованими територіями окремі райони, міста, селища і села Донецької та Луганської областей, в яких відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування, до моменту виведення усіх незаконних збройних формувань, російських окупаційних військ, їх військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України та відновлення повного контролю України за державним кордоном України.

За формою державного режиму Україна є *демократичною державою* (ст. 1 Конституції). Конституційний лад України ґрунтується на принципі пріоритету прав і свобод людини та громадянина. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Проголошується, забезпечення плюралізму в політичному і культурному житті, неприпустимість офіційного панування якої-небудь партії, ідеології тощо.

Контрольні питання:

1. Сформулюйте поняття форми держави.
2. Наведіть точки зору науковців щодо елементного складу (структури)

форми держави.

3. Охарактеризуйте принципи організації та функціонування форми держави.

4. Розкрийте взаємозв'язки між формою держави та її сутністю, змістом та історичним типом.

5. Сформулюйте поняття та охарактеризуйте види форми державного правління.

6. Сформулюйте поняття та охарактеризуйте види форми державного устрою.

7. Сформулюйте поняття та охарактеризуйте види форми державно-правового режиму.

8. Охарактеризуйте форму держави України.